

Pramen Jizery nekonečný příběh?

Vlastimil Pilous

Když se mi dostala do ruky obě nová vydání turistických map Jizerských hor (1 : 25 000 nakladatelství ROSY a 1 : 50 000 Klubu českých turistů), nechtěl jsem věřit svým očím. Vyplývá z nich totiž, že počet možných variant pramenů této – snad mi čtenář promine trochu subjektivity – nejkrásnější české řeky vzrostl v současnosti již na čtyři (dvě varianty českého pramene s odlišnou polohou, tzv. „pomníček pramene Jizery“ s připojenou poznámkou „chybné umístění“ a posléze pramen polské Jizery), a to už je i pro toho nejtolerantnějšího pozorovatele trochu moc. A tak jsem si řekl, že už je konečně potřeba v tom udělat jasno. Prochodil jsem inkriminované území poctivě křížem krážem, opatřil si co nejvíce dostupných podkladů a zjistil mnohé, co se týče přírodních podmínek i role člověka, který přispěl k tomuto zmatku a to jak terénními změnami (některé již můžeme označit za historické) zdejší přírody, tak i chybami kartografů v minulosti zcela nedávné. Ale „pramen Jizery“ se nevzdává – pokus o definitivní stanovení jediného a správného pramene, oprostěného od lokálně patriotických i dalších neobjektivních vlivů, se ukázal v podstatě jako nemožný – žádné jediné správné řešení tento problém totiž nemá. Ale posuďte sami.

Vznik údolí

Musíme však začít v minulosti opravdu hodně dávno – ve starších třetihorách, tedy době vzdálené několik desítek milionů let. Dlouhodobým zvětráváním a odnosem hornin v podmínkách tektonického klidu měla tehdy česká pohoří – včetně Jizerských hor – charakter zarovnaného povrchu. Ten se vyznačuje malými, nebo dokonce jen nepatrnými výškovými rozdíly se širokými mělkými údolními s velmi mírnými svahy a nepatrným sklonem dna (odborně je označujeme jako úvalovitá údolí) a jen málo vystupujícími vrcholy a hřebeny, obvykle v místě tvrdších hornin. Polští geomorfologové P. Migoń a J. Potocki přišli podle rozboru indicií (jednoznačné důkazy, které v geologii poskytují hlavně akumulace sedimentů, zde bohužel chybí, neboť byly v horských územích odstraněny pozdějšími erozními procesy) na to, že Jizera (nebo spíše pra-Jizera) tekla na nejhořejším toku již tehdy v dnešním úvalovitém údolí, ale obráceným směrem! Odtékala tedy do povodí dnešní Smědé a pramenila někde na hřebenu Krogulce severně od Harrachova. Hypoteticky nelze dokonce vyloučit, že pra-Jizera začínala ještě dále a jejími zdrojnicemi mohly být toky na místě dnešní krkonošské Mumlavy i severněji položené polské Kamienné (její horní části).

Subsekventní Jizera

Mohlo by se zdát, že tato dávná úvalovitá údolí nemají s dnešními prameny řeky nic společného, ale mají – jejich směry, dodnes zachované, již tehdy určily, že nejhořejší Jizera (zhruba po polský přítok Kobyļa) protéká tzv. subsekventním údolím. Nejčastější toky v horách jsou tzv. konsekventní (konsekvence znamená důsledek, následek), které stékají na obě strany horského hřbetu jako ze střechy, jejich údolí jsou k němu přibližně kolmá a rozvodí mezi nimi jsou proto jednoznačná a ostrá. Subsekventní toky naopak tečou v údolích rovnoběžných s horským hřbetem a to sebou nese významný jev – jejich čelní rozvodí jsou naopak velmi plochá a nízká, někdy až neznatelná, neboť přetínají dno širokého údolí napříč. Proto se v jejich pramenné oblasti často stéká hned několik stejně velkých potoků, které podle obecných pravidel mohou aspirovat na „hlavní“ zdrojnicí a tedy i jméno. V plochem terénu totiž probíhá tzv. boj o rozvodí, kdy rychleji zahlubující tok strhává přítoky druhého. Vznik subsekventního údolí tak zadělal již před desítkami milionů let poprvé na problémy s prameny Jizery.

Jizerské čelem vzad

Velmi významné změny postihly celý český masiv a tedy i Jizerské hory na přelomu starších a mladších třetihor. Tehdy byly postiženy tzv. saxonskými tektonickými procesy, vyvolanými mohutnými tlaky alpského vrásnění v jižním sousedství. Původní zarovnaný povrch Čech byl rozlámán početnými zlomy několika směrů a jeho jednotlivé „kry“ byly podél těchto zlomů etapovitě vyzdviženy do různých výšek. Tak vznikla všechna okrajová pohoří lemující českou

kotlinu. Jizerské hory jsou takto zlomově ohraničené za tří stran, ze severu, západu a jihu, i když míra zdvihu nebyla všude stejná. Nejvyšší byl na severu, kde dosáhl hodnoty několika set metrů a odkud je proto pohoří lemováno mimořádně vysokými a strmými zlomovými svahy, které patří k nejvýraznějším svahům tohoto typu v celé republice. Vrcholová plošina zarovnaných povrchů zůstala sice zachovaná, ale v důsledku nestejněměrného vyzdvižení se „naklonila“ k jihu a tok Jizery se proto obrátil: řeka sice zůstala ve svém údolí, ale začala téci opačným směrem k dnešnímu Kořenovu, kde začala vytvářet nové, hluboké erozní údolí směrem do Čech. Celý tento obrat však probíhal pomalu a musíme na něj pohlížet v geologických časových měřítkách, tj. až milionů let. Podružné a podstatně nižší tektonické zdvihy však postihly i vrcholový zarovnaný povrch této části Jizerských hor. Pro další vývoj reliéfu bylo významné, že jejich průběh se shodoval se směrem jizerského úvalovitého údolí (tj. SZ–JV), takže ještě přispěly k jeho zvýraznění.

Začátek nového obratu

Vysokým zdvihem severních svahů získaly jejich krátké potoky směrem k Hejnicím a Bílému Potoku mimořádně velký sklon a tedy i erozní sílu (tzv. oživení eroze). Začaly nejen vytvářet strmá a výrazná údolí, ale posléze i prořezávat hranu plošiny zarovnaného povrchu. Jejich zdrojnice se posunovaly v liniích úvalovitých údolí zpětnou erozí stále více do nitra plošiny. V úvalovitých údolích s nepatrným sklonem dna tak začalo docházet k mimořádně silnému boji o rozvodí, přičemž se rozvodní linie posunuje stále více do nitra pohoří – toky severních strmých údolí vyznačující se velkou erozní silou v něm jednoznačně vítězí, stále se prodlužují a zvětšují si povodí na úkor toků stékajících s nepatrným sklonem k jihu. Nejvýraznější je tento proces právě v nejvyšších partiích pohoří na styku povodí Smědé a jejího přítoku Hájeného potoka, které si posunují rozvodí na úkor Jizery a Černé Desné. To se již dostáváme do geologické současnosti. Tento proces však bude pokračovat i v budoucnosti a čím dál větší partie jizerského údolí se tak budou vracet do směru původní pra-Jizery, ale ne již v podobě mělkého úvalovitého, ale hluboce zaříznutého erozního údolí.

Říční pirátství

Jednou z konkrétních podob boje o rozvodí je tzv. říční pirátství, kdy je určitý výše položený tok (případně i více toků) podchycený neboli načepovaný sousedním tokem, jehož údolí je položené níže, nebo tu eroze rychleji postupuje do hloubky. Velmi často je můžeme identifikovat podle náhlých ohybů v linii toku (pravouhlých, nebo dokonce ohybů v ostrém úhlu). A právě k němu dochází i u pramenů Jizery. Hájený potok s velkým sklonem svou zpětnou erozí začíná načepovávat zdrojnice Jizery. K pirátství zde dochází v poměrech subsekventního úvalovitého údolí, takže je reliéfově zcela nevýrazné, na rozdíl od většiny případů např. ve vývojově mladých (alpínských) pohořích, které se často vyznačují velkými vertikálními rozdíly. Konkrétně se to týká dnešní pramenné části Hájeného potoka (paralelní s Nebeským žebříkem), která nejenže ještě před několika tisíci lety tekla do povodí Jizery, ale jeho pramen byl v této době jednoznačně, na rozdíl od dnešní situace, i skutečným pramenem Jizery. Teprve později se v dolní části svahů v prostoru dnešní Smrkové cesty začala vlivem snižující se erozní báze Hájeného potoka (postupující od západu) stáčet také do tohoto směru, až jím byla jím zcela načepována. Tím vlastně „série zmatků“ kolem jizerského pramene začala – v této etapě ještě pod vlivem přírodních faktorů.

Trocha hydrografické teorie

Stanovení hlavního toku řek vychází z historické zvyklosti, že je za něj na soutocích považovaný ten větší. Podle tohoto pravidla je jednoznačně hlavní a správnou polská Jizera (a tedy i její pramen), která je větší průtokem, povodím i délkou. Za to, že je větší, vděčí lokálním tektonickým příčinám. V ideálním případě by za stejných podmínek stékaly z přímočarých svahů úvalovitého subsekventního údolí zhruba stejně vodné, paralelní přítoky. V případě Vysokého hřbetu, jehož součástí je i hora Smrk, se situace zkomplikovala tektonickými zdvihy drobných bloků, které rozčlenily spodní část svahů v podobě plochých bochníkovitých elevací. Sem patří Suchacz (917 m) protnutá státní hranicí, ale i druhá, menší (avšak trochu vyšší – 923 m) severozápadně od ní. Ta je již na našem území a nemá žádné jméno – pro jednoznačnost jsem ji pracovně označil jako Smrčínek. Tyto elevace způsobují odklánění svahových potoků a tím i jejich spojování. V případě podstatně největší

Suchacze došlo i k největší koncentraci stružek a tím i vzniku větší polské Jizery.

Pokud bychom se však na problematiku pramenů podívali z hlediska vývojového – což se u Jizery přímo nabízí – byla by situace opačná. Bojem o rozvodí ustupuje povodí Jizery stále k východu. Bezprostředně po tektonických zdvizích však byly její prameny nejspíše až o 1,5 km západněji a nebylo pochyb o jejím hlavním pramenu právě v tomto prostoru. Když o toto území říčním pirátstvím přišla, nastalo období, kdy roli jejího pramene přejal horní tok Hladového potoka (podél Nebeského žebříku). I v tomto případě byl ještě hlavním tokem Jizery (jednoznačně délkou, velikost povodí a průtok byly větší již jen o málo). Jako zajímavost lze uvést, že také výškou pramene (okolo 1 115 m) v nevýrazném rašeliništi ve zcela mělké sníženině na temeni Smrku naprosto dominoval – již jako pramen Hladového potoka je dodnes nejvýše položeným pramenem Jizerských hor.

Postupným „ukusováním“ původních pramenů Jizery říčním pirátstvím tak podle vývojové logiky přejímá roli hlavního pramenného toku (a tedy i samotného pramene) vždy následný nejbližší přítok ve směru od místa načepování. A v tomto případě je jednoznačně na řadě česká Jizera. Měla jen tu smůlu, že je menší než další přítok – polská Jizera – atypicky zvětšený výše uvedenou rolí Suchacze.

Do hry vstupuje člověk

Další etapy již byly jednoznačně v režii člověka. Ve zdánlivě odlehlé a liduprázdné končině v prostoru pramenů Jizery (tj. české pramenné Jizery) docházelo totiž již přinejmenším od 19. století k poměrně rozsáhlým terénním úpravám na obou stranách hranic. Ty vznikaly ze dvou odlišných důvodů – první souvisel s nástupem průmyslového podnikání v podhůří hor, druhý se snahou majitelů lesů o odvodnění a zkvalitnění porostů. Ať to zní jakkoliv podivně, obojí mělo přímou souvislost s dnešním zmatkem okolo pramenů řeky.

Terénní průzkum velmi rychle ukázal, že v uvedeném prostoru došlo v minulosti k umělému převedení nejzápadnější vodoteče v povodí Jizery do Hájeného potoka. Sloužila tomu jednoznačně umělá, úvozovitá strouha, která navíc zcela nepřírozeně seče svah šikmo k vrstevnicím. O tom nebylo pochyb, chyběl mi však motiv. Až zdejší revírník J. Macháček mě upozornil zajímavou skutečností. V době zakládání drobných provozoven (např. pily) v obci Bílý Potok na úpatí Jizerských hor se ukázalo, že Hájený potok je poměrně málo vodný pro jejich pohon a bylo třeba navýšit jeho průtok. Jednu z relativně málo nákladných možností skýtalo právě velmi ploché rozvodí Hájeného potoka a Jizery, kde bylo snadné uměle převést vodu ze zmíněné jizerské vodoteče. Vždyť jen o pár set metrů západněji udělala příroda totéž, a tak se to přímo nabízelo.

Počátek zmatků

A právě tento převod vody má rozhodující význam pro dnešní zmatky okolo pramene. V reálné podobě vypadal následovně: jen několik metrů pod místem, kde se stékají obě hlavní zdrojnice české Jizery a tok je téměř v úrovni okolního svahu, k němu byla od západu téměř vrstevnicovým směrem prokopána dvojice příkopů, z nichž horní převáděl vodu do Hájeného potoka, spodní, zpočátku téměř rovnoběžný, se nad složištěm dřeva u asfaltované Smrkové cesty lomí v pravém úhlu, obtéká je a vrací se do Jizery. Na rozdíl od prvního je tedy jeho role dnes těžko pochopitelná. Malý výškový rozdíl mezi hladinou české Jizery a dnem obou příkopů tu však přece jen byl – u prvního přes 1m, u druhého okolo 0,5 m. Aby do nich mohla voda být odváděna, byl zde směrem po svahu navršen drobný val a téměř jistě tu muselo být i nějaké převáděcí zařízení (stavidla?). Určitě ale bylo jen dřevené, protože po něm nezbyly žádné stopy. Po zániku provozoven v Bílém Potoce nebyl již převod vod zapotřebí a zařízení přestalo být udržováno. Tok patrně již zanedlouho protrhl navršený val (nebo i boční stavidlo?) a našel svou původní cestu po spádnicí. Proto se místo dnes vyznačuje pravoúhlým ohybem toku. Oba příkopy se tak rázem staly nefunkční a dnes je jejich dno natolik vysoko nad hladinou, že do nich voda nepřetéká ani za vyšších stavů. Slabé občasně stružky jimi sice protékají, ale formují se až z průsaků ze svahu níže po toku. Dnes se již sotva můžeme dozvědět (jedině snad z lesnických archivů?), jak dlouho tato zařízení fungovala a kdy skončilo jejich využívání. A už vůbec ne, kdy se tok vrátil do původního spádnicového směru.

Chaos na svazích

Druhý důvod spočíval ve snaze odvodnit a zkvalitnit zdejší příliš podmáčené lesní porosty. Dodnes tu najdeme početné příkopy a stružky, které sloužily tomuto účelu. Poznáme je podle jejich příkopovitého profilu a nepřírozeného průběhu šikmo k vrstevnicím. V jejich rámci se mohl uskutečnit i možný, byť neprokázaný pokus o umělé převedení toku polské Jizery, který měl patrně nelegitimně ovlivnit stanovení státní hranice (podrobněji viz článek v Krkonoších – Jizerských horách č. 8/2005).

Všechny tyto úpravy, spolu se složitými hydrologicky podmínkami (svahová rašeliniště s vysokými porosty mechů i trav skrývajícíchmi stružky podobně jako početné vývraty, ztrácení a opětné vyvěrání vodotečí v balvanitých svahových zvětralinách (tzv. deluviu) i mocných humusových vrstvách, rozdvajování stružek na ramena a jejich opětné stékání, periodicitu menších potůčků v závislosti na ročním období i momentálním počasí) způsobují obtížné stanovení přesné hydrografické situace. A jeden „bonus“ navíc – u soutoků jednotlivých svahových vodotečí je velmi často problém stanovit tu větší, to jest hlavní.

Klíčový kartografický omyl

Jakkoliv to zní překvapivě, na dnešním zmatku okolo pramenů Jizery se rozhodujícím způsobem podepsaly chyby kartografů, a to ne v nějakém dávnověku mapování, ale kupodivu teprve v posledních desetiletích. Jinak málo kvalitní turistické mapy (jiné tehdy pro veřejnost nebyly k mání) ze 70. a 80. let komunistické éry (a ještě i z r. 1991) totiž uvádějí nejen tok české pramenné Jizery a umístění českého pramene, ale i průběh umělého převáděcího příkopu do Hájeného potoka správně! Teprve v nejnovějších mapách z 90. let se ze záhadných důvodů objevilo chybné převedení toku nejhořejší Jizery do povodí Hájeného potoka, přestože je již minimálně řadu desetiletí nefunkční. Chyba vznikla již v topografických mapách (včetně nejpodrobnější základní mapy ČR 1 : 10 000), kde je převedení toku zanesené jako stále platné, a od nich je přejaly i mapy turistické. Další nepřesnosti až přímo chyby jsou však v topografických i turistických mapách i na výše položených částech toků v pramenné oblasti Jizery (některé jsou navíc, jiné naopak chybí).

Pakliže všechny tyto mapy vycházejí z tohoto základního omylu, mají logicky problém s umístěním pramene české Jizery. Pokud respektoval tvůrce turistické mapy stávající mapový podklad, nezbylo mu, než umístit pramen na krátký potok obloukovitě obtékající Smrčínek a stékající do Jizery. Problém je, že ten nemá žádný jednoznačný pramen a začíná různě vysoko ve svahu podle momentální srážkové situace, ba dokáže i zcela vyschnout. Pokud naopak umístil pramen realisticky výše do svahů nad Vidlicovou cestou, dochází ke kuriózní situaci, kdy „pramen Jizery“ teče do Hájeného potoka a tedy do Smědě.

V této souvislosti je třeba podotknout, že hned dva „reprezentativní“ české zdroje uvádějí jako hlavní polskou Jizeru. Je to Základní mapa ČR 1 : 10 000 (přímo polské území však nezobrazuje a problém tamějšího pramene tedy neřeší). Také Zeměpisný lexikon ČSR – vodní toky a nádrže (Praha 1984) uvádí, že Jizera pramení v Polsku a přitéká na naše území. Posléze i nejnovější publikace Zpět k pramenům (Praha 2005) popisuje sice český pramen označený turisty, ale považuje za hlavní polskou Jizeru.

Skutečný stav na české straně

Krátký potůček obtékající obloukovitě na severu Smrčínek můžeme jako adepta na český pramen Jizery jednoznačně vyloučit, jak průtokem, délkou i rozlohou povodí. Mezi několika zhruba paralelními stružkami pokračujícími výše do svahů v prostoru mezi státní hranicí, Vidlicovou a Smrkovou cestou dominují dvě. Přicházíme-li po Vidlicové cestě, snadno je rozlišíme: západní ji protíná 40 m za tabulí „Pozor! Státní hranice“ a cestu podtéká pod částečně zborceným můstkem ze žulových čtyřbokých hranolů. Druhá, východní, je o 100 m dál a cestu podtéká propustkem z betonových skruží.

Ale problémy a pochybnosti nekončí dokonce ani u těchto úplně prvotních zdrojnic. Obě jsou stále a jejich vodnost je podstatě stejná. Západní je v celé délce jednoznačná a nepřerušovaná a začíná skutečně oním „Pramenem Jizery“, upraveným a označeným turisty (konkrétně S. Zajícem ze Semil), který se nachází 120 m od Vidlicové cesty, nad místem, kde je u ní tabule Pozor! Státní hranice. Od

tabule k ní vede málo zřetelná pěšina. Sám pramen se nachází na rohu vyššího lesa, vybíhajícího do paseky s řídkou výsadbou mladších smrků. V jeho západním okolí se nachází několik dalších drobných strouček převážně ukrytých v mechu a trávě, které dokonce pramení i výše ve svahu, ale nejsou jednoznačné – voda se v nich sbírá postupně z průsaků.

Východní stružka je celkově méně jednoznačná – těsně nad Vidlicovou cestou se rozlévá po lese do více ramen. Na druhé straně však je podstatně delší a pokračuje mnohem výše do svahů. Dokonce tak vysoko, že překračuje státní hranici a pramení – v Polsku! A to dokonce třemi stružkami, z nichž jedna se však na českém území znovu ztrácí. Délkou by tedy byla jednoznačně tou hlavní, ale jakápak by to byla česká Jizera, kdyby také pramenila v Polsku?

I tento příklad znovu ilustruje, jak jsou zdejší poměry složité. A tak nezbyvá než souhlasit se S. Zajícem, který vystihl podstatu věci, že zde prostě neexistuje žádná „ta jediná pravá“ varianta a zvolil relativně nejlepší, byť poněkud symbolický kompromis. Ostatně proč klást právě na Jizeru tak exaktní požadavky, když řada dalších pramenů známých řek je nesplňuje také, počínajíc tou nejvýznamnější – Labem. I jeho pramen je jen symbolický, v jehož okolí se stéká několik stružek, taktéž delších. A na rozdíl od Jizery s tím nikdo nemá žádný problém.

Polský pramen

Nebylo by však spravedlivé opomenout v těchto souvislostech polskou Jizeru a její pramen. Obvykle se uvádí, že pramení ve Śnieżnych Jamach – nevýrazné svahové depresi pod Stógem Izerským (1 107 m). Ty jsou paradoxně zanesené v českých turistických mapách, ale v polských chybí.

V úseku, kde přetíná státní hranici, vytváří ještě polská Jizera výrazné svahové údolíčko. V prostoru spodní horizontální sváznice se mění na poměrně mohutný erozní zářez a teprve výše ve svazích, nad žlutě značenou turistickou cestou z Haly Izerské do sedla Łącznik (1 066 m) přechází do mělké rýhy podobné výše popsaným tokům na české straně. A také tu ihned narazíme na stejné problémy jako na české straně (umělé odvodňovací příkopy a rýhy, nejednoznačnost hlavní zdrojnice, kartograficky nesprávně podchycená vodní síť). Její pramen je zakreslený v nejnovějším vydání českých map též nesprávně, příliš vysoko ve svahu. V nových polských turistických mapách (1 : 40 000 a 1 : 75 000) chybí zcela (tam dokonce chybí název Jizera na polském území vůbec) a také není přímo v terénu nijak vyznačen. Podrobnější z polských map dokonce paradoxně přejímá z české mapy 1 : 50 000 jako „Pramen Jizery“ pouze ten český na severním úpatí Smrčínku. Dokonce si myslím, že po polském pramenu nikdo nepátral a není tedy vůbec znám. Ostatně proč také – pro Poláky je vlastně Jizera zcela bezvýznamný tok.

Za pramen polské Jizery lze považovat trávu zarostlý vývěr v drobné depresi 5 m severně (tedy nad ní) od vrstevnicové sváznice ze sedla Łącznik do Polany Izerské. Je to 100 m jv. od velké dřevěné lesnické kolny u této cesty (je zakreslená i v naší turistické mapě 1 : 25 000) a pramenná deprese je krytá několik metrů vysokým, izolovaným smrkem hned vedle cesty. Zprava (směrem od kolny) přitéká příkopem vedle cesty další stružka, zleva krátkou, umělou příkopovitou rýhou šikmo k vrstevnicím z lesa ještě jedna. Je to tedy taktéž spíše prameniště než pramen. Výše do svahu však již žádná vodoteč nepokračuje.

Slovo na závěr

Na začátku tohoto pátrání jsem se také klonil k historicko-hydrografické (nebo chcete-li geografické) praxi, že hlavní, správný pramen (nebo dokonce jediný?) je ten, náležející většímu toku, tj. polské Jizeře. Po zvážení všech okolností již tak rigorózní nejsem a myslím, že variantu obou pramenů můžeme docela dobře akceptovat. Polská Jizera je po všech stránkách větší, česká je naopak geneticky správnější z hlediska vývoje povodí a rozvodí a navíc je její pramen jednoznačný (i když polohou jen symbolický). Nakonec – i zde se můžeme inspirovat příklady odjinud, vždyť i Vltava má dvě zdrojnice, Studenou a Teplou. A všichni to berou jako samozřejmost. Proč by tomu nemohlo tak být i u Jizery? Vždyť nic nebrání tomu, brát od nynějška oba prameny, český i polský, jako závazný status quo.